

daarvan só gewees het dat dit nie afbreek kon doen aan die estetiese en historiese betekenis van Kerkplein nie. Die gebou kan so beplan word dat dit 'n eenheid met die res van die geboue om Kerkplein vorm. Die Genootskap Oud-Pretoria voel dat die voorgestelde gebou nie aan hierdie voorvereiste voldoen nie en dat die Genootskap sy plig sal versuim indien die Genootskap nie sy misnoë te kenne gee met die voorgestelde gebou nie.

Daarby moet die Genootskap egter voeg dat die Genootskap geen kritiek uitspreek teen die gebou as gebou nie. Dit kom voor asof die gebou aan sy doel sal beantwoord, en ook dat dit 'n besonder fyn beplande gebou is en wil die Genootskap dan ook die betrokke argitekte en beplanners daarvan gelukwens. Hulle het hul opdragte ten beste uitgevoer. Dit is teen die opdrag self waarteen beswaar gemaak word aangesien die Genootskap voel dat die owerhede ten minste eers dié liggame wat belang het by die oprigting van so 'n gebou kon geraadpleeg het sodat ook hulle aanbevelings in die opdrag opgeneem kon word. Dan sou daar geen kritiek of besware teen die oprigting van die gebou ontstaan het nie.

Hierdie voorgestelde Provinsiale gebou is in werklikheid die eiendom nie alleen van die inwoners van Transvaal nie maar ook in besonder van die stad Pretoria. **Dit is dan ook goed dat dié liggame wat die breër publiek verteenwoordig, hul stemme verhef het. Ons wil 'n gebou hê wat nie alleen 'n besondere doel moet dien nie, maar wat voldoen aan die vereistes van 'n ontwikkelde kultuurgemeenskap.**

— Red.

DIE PRETORIASIE TRONK

IN DIE DAE VAN DIE ZUID-AFRIKAANSCHIE REPUBLIEK

As die spreekwoord dat alle goeie dinge stadig kom en indien n tronk iets goeds is, dan was die eerste tronk in Pretoria geen uitsondering op die reël nie. Pretoria is naamlik in 1855 aangelê en alhoewel daar mettertyd vir allerlei noodsaaklike dienste voorsiening gemaak was, het die oprigting van 'n tronk steeds agterweë gebly. Uiteindelik kon Landdros A. F. du Toit dit nie meer langer verduur nie en het hy sy nood onomwonde by die owerheid bekla deur aan te toon dat hy benewens sy ander pligte, die rol van regter sowel as tronkbewaarder moes speel en dat dit hom moeilik geval „eene jek of all trades te zijn.” Dit is geensins duidelik wanneer daar uitvoering aan sy vertoë vir die bou van 'n tronk gegee is nie maar blykbaar het sy versoek aanvanklik op dowe ore geval sodat hy naderhand van blote moedeloosheid sy betrekking neergelê het. 'n Tronkgeboutjie is darem naderhand in die omgewing van die ou Raadsaal opgerig. Die

Numerous historical buildings like the old Palace of Justice and the Raadzaal around Church Square have thus far lent an atmosphere to central Pretoria that is both unique and aesthetically beautiful. It is the outspoken aim of the Association Old Pretoria to preserve the unity and historical character of these buildings for the future of our city. We cannot allow the erection of buildings around Church Square that are foreign to the traditional unity of the whole.

Photo: R. O. Basson,

gebou was glo van die hartbeeshuis-tipe met 'n grasdak. Voorwaar dit sou nie veel moeite geverg het om daaruit te ontsnap nie!

Hierdie eerste tronk het blykbaar baie jare diens moes doen en dit was eers in die begin van 1873 dat die regering, op aandrang van Landdros Skinner, daartoe oorgegaan het om 'n gevangenis op te rig.

Die oorgrote meerderheid dokumente wat oor die eerste gevangenis in Pretoria handel, is om onbekende redes nie in die argief in die Uniegebou beskikbaar nie. Gevolglik berus die gegewens oor die nuwe gevangenis in 'n groot mate op die vertellings van Mnr. J. H. du Plessis van Arcadiastraat 1114, Pretoria, asook op die besprekings in die Volksraad gedurende 1891 tot 1899 toe aanbevelings vir die bou van 'n sentrale gevangenis in Pretoria gemaak is. Mnr. du Plessis se vader was die sipier van die gevangenis tot die uitbreek van die Engelse oorlog.

Die nuwe gevangenis het op die terrein van die huidige Suid-Afrikaanse Munt op die hoek van Bosman- en Visagiestraat verrys. Die gebou was nie van die straat af sigbaar nie want dit was van 'n hoë omringende muur voorsien. Binne hierdie omringende muur was die selblokke vir blanke manlike gevangenes, 'n sinkgeboutjie vir die aanhouding van jeugdige oortreders, 'n afdeling vir verhoorafwagendes, twee aparte geboue vir blanke en nie-blanke vroulike oortreders asook 'n kombuis, siekekamer en stalle. Natuurleooortreders is in 'n groot, gemeenskaplike sel binne die vierkant wat deur die selblok vir blanke prisoniers gevorm is, aangehou. Selfs die sipier en sy assistent se wonings was agter die omringende muur verskuil. (In die plaaslike stadsaal hang 'n waterverfskildery wat die hoofhek, 'n deel van die omringende muur en die voorstoep van die sipier se woning aantoon). Ook die ongetroude bewaarders is in die tronkgebou gehuisves maar die deure van hulle kamers het natuurlik na buite oopgegaan. Die woonhuise van die getroude bewaarders was aan Minnaarstraat geleë.

Die selle is eers in 1895 van sementvloere voorsien nadat 'n groepie blanke gevangenes deur 'n tunnel wat hulle tot in Visagiestraat gegrawe het, ontsnap het. Tot op daardie tydstip is die vloere slegs met leiklip uitgelê.

Op die gronde van die Z.A.S.M.-gebou is daar tans nog 'n watersloot (met leiklip bedek) wat uit die rigting van die Fonteine kom. Hierdie watersloot het destyds deur die tronkterrein gegaan en langs die kant is dan ook wasklippe aangebring sodat gevangenes hulle klere daar kon was.

Aan die westekant van die omringende muur was die tuin geleë. Daarin het die galg oop en bloot gestaan en dit was dan ook geen ongewone verskynsel dat die strate tydens teregstellings vol nuuskierige toeskouers was nie. Die Regering het enduit geweier om 'n verandering aan te bring want sulke openbare teregstellings sou glo voornemende misdadigers van ernstige wandade afskrik.

Afgesien van diegene wat vir die skoonmaak van die geboue en die terrein verantwoordelik was, het alle gevangenes bedags buite die tronk aan die paaie en in die gruisgate gewerk. Ontsnappings het nogal voorgekom

maar sommige bewaarders het daarvoor glo 'n goeie oplossing gehad. Hulle het altyd 'n ekstra gestrepte pak by hulle gehou en indien 'n natuurlike-gevangene gedurende die dag ontvlug, het hulle die eerste die beste naturel aangekeer en, sy besware ten spyt, moes hy dan die res van sy rasgenoot se vonnis uitdien!

Veral vanaf 1890 is sterk vertoë tot die Regering gerig om 'n sentrale gevangenis te laat bou. Die nuwe inrigting sou die afskrikkende waarde van straf verhoog want gevangenes sou voortaan nie meer toegelaat word om buite die tronk te werk nie. Andersyds sou hulle arbeid tot groter voordeel van die Staat strek want die prisoniers kon geleer word om skoene, uniforms en dergelike benodighede vir die Staat te vervaardig. Sodoende sou daar nie net 'n groot besparing van uitgawes wees nie maar die gevangenes kon terselfdertyd 'n ambag leer en hulle kans om te hervorm langs dié weg aansienlik bevorder. Wat meer is, aan hulle kon selfs 'n klein vergoeding vir hulle arbeid ten behoeve van die Staat betaal word. Sommige lede van die Volksraad het egter gedink dat sulke aanbevelings heeltemal uit die bose was. Hulle het dan ook na die voorgestelde inrigting verwys as 'n modelboerdery of 'n paleis waarin die misdadiger hom nie net „dik kon eet nie” maar boonop nog betaal word vir die kwaad wat hy aangerig het. Die gevangenes sou dan in die koelte van die bome sit en werk terwyl die eerlike burgers van die Staat in die son moes swoeg en sweet om liggaam en siel aanmekaar te hou. En, afgesien van die feit dat die gevangene sy kos, klere en huisvesting verniet kry, moet nog 'n „drinkgeld” by ontslag aan hom gegee word. Nee, dit is geen manier van straf nie. Buitendien sou so 'n beleid ander mense aanmoedig om misdade te pleeg sodat hulle ook 'n lekker lewe in die tronk kon voer.

Ander lede van die Volksraad was weer ten gunste van die bou van 'n sentrale gevangenis. So 'n inrigting sou 'n beter klassifikasie van gevangenes, skeiding van blank en nie-blank, ens. moontlik maak. Hulle was veral besorgd oor die jeugdige oortreder. Indien die jeugdige nie met die geharde tronkvoëls in aanraking kom nie, kon hulle dalk nog hervorm word.

Die Regering het aanvanklik besluit om gehoor aan die vertoë te gee. Ons lees dat 'n kommissie aangestel is om 'n geskikte terrein vir die voorgenome strafinrigting uit te soek. Die kommissie het 'n stuk grond aan Von Wiellighstraat waar die natuurlekampong van die munisipaliteit nou staan, vir die doel aangewys. Die Hoof van Gevangeniswese het ook 'n plan en 'n beraming van koste vir die oprigting van die gebou voorgelê. Volgens hom sou die inrigting nie veel kos nie want al die werk sou deur die gevangenes gedoen word. Maar in 1898 is besluit om voorlopig nie met die bou van 'n nuwe gevangenis voort te gaan nie en eerlank was die geleentheid om dit wel te doen vir die Boererepubliek vir goed verby.

Na 'n aansienlike vertraging het die Engelse besettingsregering in Desember 1904 met die oprigting van die sentrale gevangenis begin. Die werk is in 1907 voltooi.

—H. J. Venter.